УДК 7. 046.3+82-141

А.А. Хасавнех,
Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ӘБҮ БӘКЕР КАЛАНДАР РУМИНЫҢ «КАЛАНДАР-НАМӘ» ИСЕМЛЕ СУФИЧЫЛ ӘСӘРЕНДӘ МӘХӘББӘТ КЛАССИФИКАЦИЯСЕ

В статье авторами анализируется 25 глава суфийской поэмы золотоордынского автора Абу Бакра Каландара Руми. Подробно излагаются комментарии с подробным изъяснением смысла используемых поэтом терминов, понятий, художественных образов, метафор и аллегорий, аллюзий на Коран, хадисы пророка Мухаммада и произведения других авторов. В исследовании рассматриваются и вопросы классификации термина «любовь» в суфийской парадигме и отражения его в «Каландарнаме». Его автор, рассуждая о различных ипостасях термина «Божественная любовь», как: «беззаветной любви», «правительницы над всем и вся», ее извечности (кадим) и т.д., подводит к заключению о том, что истинную любовь к Аллаху можно познать с помощью мистического «вкушения» или озарения (заук).

Ключевые слова: Каландар Руми, Каландар-наме, суфизм, золотоордынская поэзия, аллегория, озарение, вкушение, притча.

The article analyzes the 25th chapter of the Sufi poem by the Golden Horde author Abu Bakr of the Rumi Calendar. Comments are presented in detail with a detailed explanation of the meaning of the terms, concepts, artistic images, metaphors and allegories used by the poet, allusions to the Quran, hadiths of the Prophet Muhammad and works by other authors. The study examines in detail the classification of the term «love» in the Sufi paradigm and its reflection in the «Qalandarnam». Its author arguing about the various hypostases of the term «Divine love», such as: «selfless love», «ruler over everything and everything», its eternity (Kadim), etc., leads to the conclusion that true love for Allah can be known through mystical «tasting» or illumination (zauk).

Keywords: Kalandar Rumi, Kalandar-name, Sufism, Golden Horde poetry, allegory, illumination, tasting, parable.

«Каландар-намә» дип аталган суфичыл поэма XIV гасырда Алтын Урдада, дәүләтнең чәчәк ату чорында, Үзбәк һәм Җанибәк ханнарга багышлап иҗат ителгән. Аның авторы – Анатолия каландарларының аз мәгълүм тармагы вәкиле, Ушшакийан (гарәп теленнән ‘ушшак – «гашыйклар») тарикатенә нигез салган Әбү Бәкер Каландар Руми. Исеменнән үк аңлашылганча, тарикатьнең нигезендә Илаһи мәхәббәт мистик идеясе ята. Әлеге идея Илаһи мәхәббәтне мәңгелектән алдагы башлангыч, галәм белән идарә итә торган көч дип саный. Мондый төр мәхәббәткә ирешүне Әбү Бәкер Каландар Руми дини культтан, иман һәм имансызлыктан өстен куя [Ал-‘Авади, ‘Аднан Хусайн, с. 40].

Бүгенге көндә Әбү Бәкер Каландар Руминың «Каландар-намә»се, Мәхмүд әл-Болгариның «Нәһҗел-фәрадис»ы кебек, үз чорының аеруча мәгълүм һәм иң күләмле шигъри әсәрләреннән санала. Биш дәфтәрдән (китаптан) гыйбарәт «Каландар-намә» 16121 бәеттән тора, гадәти укучы өчен авыр аңлаешлы катлаулы дидактик-мистик характердагы әсәр фарсы телендә язылган, үз эченә күпләгән суфичыл образларны, метафора, аллегорияләрне ала. Һәр дәфтәр үзе суфичылык доктринасының төрле мәсьәләләренә һәм аспектларына багышланган бүлекләргә бүленгән. Әсәрдә шулай ук Алтын Урда тарихына, авторның замандашлары тормышына кагылышлы мәгълүматлар бар [Әбу Бакр Каландар Руми]. Мәсәлән, автор үзенең рухи остазы шәех Гали Зәгъфәрани, шәех Салтук һ.б. хакында яза. Фикер образлылыгында һәм шигъри камиллектә кайтышрак булса да, структурасы белән «Каландар-намә» Җәлалетдин Руминың «Мәснәви»ен хәтерләтә. Поэмада мантыйкый эзлеклелек бар дип әйтеп булмый, бүлекләрнең эчтәлеге шактый хаотик характерда, шуңа да махсус аңлатма таләп итә [Читтик, с. 6–7].

Әсәрнең 21 икеюллыктан тора торган, «Илаһи мәхәббәткә, гашыйклык сыйфатларына, сөйгәнен искә алу халәтенә аңлатмалар» дип аталган 25 нче бүлеге тулысынча Илаһи мәхәббәт темасына багышланган, шигырьләр мистикларның мәхәббәт лирикасы белән турыдан-туры бәйле суфичыл терминология белән өретелгән.

Аллаһыга мәхәббәт (*махабба*) – иң биектәге соңгы тукталыш (*мәкама*), үзләренең рухи яшәешендә суфилар ирешә торган иң югары нигъмәт. «Илаһи мәхәббәт» суфичылык теориясендә таяну ноктасы булып санала, суфиларның дөньяны танып белүе нәкъ менә шуңа нигезләнә. Кайбер белгечләр искәртүенчә, «суфи» сүзенең бердәнбер дөрес аңлатмасы бу сүзнең шифрланган хәлдә Мәхәббәт концепциясен үз эченә алган булуына барып тоташа» [Шах, с. 52].

Коръәндә «мәхәббәт» сүзе (*хубб*, *махабба*) күп мәртәбә телгә алына. «Мәхәббәт» сүзенең Коръәндәге мәгънәсе дигәндә, Аллаһның үзенең колларына кызгану яисә аларга мәрхәмәт хисе күздә тотыла. Бу – мәхәббәтнең беренче дәрәҗәсе. Икенче дәрәҗәсе исә колның Раббысына булган хисләрен күрсәтә. Өченче дәрәҗәдәге мәхәббәтнең нигезен Аллаһ белән аңа табынучы арасында булган үзара мәхәббәт хисе тәшкил итә. Мәхәббәтнең Аллаһ атрибуты булуы Коръәндә ике төрле уйларга юл калмаслык итеп расланган, аларда Раббының бәндәгә, бәндәнең Аллаһыга (икенчесе беренчесеннән килеп чыга) булган үзара мәхәббәт мөнәсәбәтләренең иерархик характерда булуы күздә тотыла. «Әйт: Аллаһны яратасыз икән, артымнан барыгыз, шул вакытта Аллаһ та сезне яратыр һәм гөнаһларыгызны кичерер». (3: 31). «Әй, сез, иман китерүчеләр! Әгәр сезнең арадан кем дә булса диннән чыгып китә икән, ... Аллаһ үзе яраткан һәм үзен яратучы, иман китергәннәр белән килешүче, имансызлардан өстен булган, Аллаһ юлында көрәшүче һәм шелтәләүчеләрдән курыкмаучы бәндәләрен китерер. Бу Аллаһның юмартлыгы, ул аны кемгә теләсә, шуңа бирә, чөнки

Аллаһ – бөтен нәрсәне күрүче, белүче!» (5:54) һ.б. Илаһи мәхәббәт темасы шулай ук хәдисләрдә киң яктыртылган. Әнәс, Бохари, Мөслим тарафыннан язылган хәдисләрдә, мәсәлән, пәйгамбәр сүзләре китерелә: «Өч нәрсәгә ия булган теләсә кем иман тәмен татыр: Аллаһны һәм аның илчесен башка бар нәрсәдән артыграк сөюгә ия булганнар, Аллаһ хезмәтендәгеләрне Аллаһ ризалыгы өчен дип сөя белгәннәр. Түбәндәге доганы исә Пәйгамбәр Мөхәммәд с.г.в. гә нисбәт итәләр: «Я, Аллаһ, миңа үзеңне яратырлык һәм сине яратучыларны яратырлык мәхәббәт бир һәм мине синең мәхәббәтеңә якынайта торган һәр нәрсәне ярата алырлык ит, синең сөюең минем өчен (эссе көндә) салкынча судан кыйммәтрәк булырлык ит!» [Шиммель, с. 108]. Шуны искәртү мөһим: Илаһи мәхәббәт темасы ислам мистицизмында Коръәндә һәм хәдисләргә караганда да тирәнрәк үсеш алган, биредә ул Аллаһ алдында басынкылык һәм буйсынучанлык мотивлары кысасыннан бик нык чыгып киткән.

Иртә суфичылыкта мәхәббәт темасы күпләгән бәхәсләр чыганагы һәм фикер төрлелегенең сәбәпчесе булса да, барлык суфилар Аллаһка мәхәббәтнең *(махабба)* иң югары чик, тукталыш *(мәкама)*, суфилар үтә торган рухи юлның иң олы нигъмәте булуы белән бердәм килешәләр.

Гарәп телендә «мәхәббәт» дигән мәгънәгә ия сүзләрнең уналты варианты бар. Шул ук вакытта бу төркемдәге һәрбер сүз үзенең билгеле бер мәгънә төсмеренә ия. Мәсәлән: *(сабаба)* – тирән дәрт; *(хайаман)* – акылсыз мәхәббәт, сусау; *(вәҗд)* – экстаз халәтендә дулкынлану кичерү, тәэсирләнү һ.б. Суфилар аңлавында мәхәббәт ул – күтәрелә бара торган халәт. Илаһи мәхәббәтнең максаты мәкамага максималь ирешүдән, ягъни яратучының *(мөхиб)* яратылучыга *(мәхбүб)* килеп җитүеннән гыйбарәт. Суфичылык контекстындагы «мәхәббәт» мәгънәсенә ия сүзләрнең күпләгән вариантларын үтә катгый эзлеклелектә карарга кирәк, ягъни үзенең үсеш процессында чираттагы баскычка җиткәннең соңында мистика әлеге мәкамага туры килгән мәхәббәт халәтен кичерә [Хасавнех, с. 116].

«Каландар-намә» текстында да «мәхәббәт» термины төрле вариантларда кулланыла. Иң еш кулланылганы – *ʻишк (гыйшык)*, «дәртле мәхәббәт» һәм шул ук тамырдан ясалган *ʹашик (гашыйк), маʹшук (мәгъшук), ʹашикан* – 26 тапкыр; *хубб (хөб), махабба (мәхәббә)* – 3 тапкыр күзгә чалына. Аллаһка мәхәббәтне аңлатуда *махабба* термины өстенлек алган гарәп суфи поэзиясеннән аермалы буларак, фарсы әдәбиятында *ʻишк* сүзе һәм әлеге сүзнең чыгарылмалары булган *ʹишк, ʹāшик, маʹшук* термины күбрәк кулланыла. Бу терминны хөкем сөрә торган диннең кагыйдәләренә каршы килә торган буш сүз сөйләп йөрүдә бик күпләр тарафыннан гаепләнүче Нури керткән дип санала. Ә ул үз-үзен яклап, «яратучы-*гашыйк* – Аллаһка якынаер өчен Аллаһ тарафыннан әлегә рөхсәткә ия булмаган кеше, ә яратучы-*мөхиб* үз мәхәббәте белән ләззәтләнәнүче дип тәкърарлаган» [Шиммель, с. 113]. Тулаем алганда фарсы суфи әдәбиятында *ʹишк, ʹāшик, маʹшук*

терминнарын куллану гаять традицион күренеш дип әйтү дөреслеккә туры килә.

Әмма фарсы суфи поэзиясен тикшерүче күп кенә галимнәр фикеренчә, *ʻишк*ка караганда *махабба* югарырак тора. Әйтик, В.А. Дроздов «*ʻишк*тан югарырак форма – сөйгән кешедә эри торган *махабба* үсеп чыга» дип саный [Дроздов, 2005, с. 368]. Шулай ук тормыш сере нигезендә мәхәббәт (*хөб)* сүзенең тамырын тәшкил итә торган ике гарәп хәрефе [х] һәм [б] ята дип исәпләү дә кабул ителгән.

Фарсы әдәбияты үрнәге булган «Каландар-намә»нең әйтелгән бүлегендә беренче шигырьдә «үз-үзен аямый торган» мәхәббәт хакында сөйләнелә. Суфиларның Аллаһка югары стадиядәге мәхәббәте шәхси кызыксынуга гына корылмаган. Үзләренең элеккеге гамәлләре яисә киләчәктә кыйласы эшләре өчен бүләккә ия булачагына өметләнгән кеше суфи була алмаган. Суфичылык тарихында Хәсән әл-Бәсри[1], Җүнәйд[2] кебек һ.б. мистиклар белән бер рәттә Рабига Гадәвия[3] исеме дә тора. Ул үзенең тәкъвалыгы һәм Аллаһтан куркуы белән дан алган. Аны «бөек гашыйк» дип йөрткәннәр. Раббыга карата «үз-үзен аямый торган» мәхәббәт дигән төшенчәне дә беренче мәртәбә ул кертկән дип санала. Аның түбәндәге гыйбарәсе мәгълүм: «Әгәр мин җәһәннәмнән курыкканга сиңа хезмәт итәм икән, мине тәмугыңа ат. Әгәр мин синең җәннәтеңә өметләнеп сиңа хезмәт итәм икән, мине оҗмахыңнан мәхрүм ит» [Әл-ʻАвади, ʻАднан Хусайн, с. 247]. Җәлалетдин Руми[4] фикеренчә, оҗмахка әләгергә омтылу яисә тәмуг утыннан курку – болар бар да тән теләге. Үзенең мәшһүр «Мәснәви»ендә ул болай дип яза: «Шәех әйтте: «Әй, бар итүче! Мин – гашыйк. Синнән башка кемгә дә булса сусасам, мин гөнаһ эшләгән булам. Әгәр мин сигез оҗмахка өметләнеп яисә җәһәннәм утыннан куркып, сиңа хезмәт иткән булсам, мин үз куркынычсызлыгым өчен кайгыручы дин тотучы булып чыгар идем. Ник дигәндә, боларның һәр икесе – тән теләкләре генә» [Читтик, с. 242]. Үз-үзен аямый торган мәхәббәт мотивы (ягъни нәрсәдер бәрабәренә булмыйча, нәрсәгә дә булса кызыгуга нигезләнмичә) фидакярләрчә Аллаһка мәхәббәт белән өретелгән мөселман Шәрыгы суфилар поэзиясендә һәм шул ук вакытта күпләгән татар суфи шагыйрьләре әсәрләрендә киң үсеш алган булган [Мөхәммәтҗанова, б. 107].

Беренче шигырь дәвамында «гашыйклар эзләнү халәтендә булалар», дигән фикер яңгырый. Монда суфиларның яшәү дәверендә

[1] Хәсән әл-Бәсри, Әбү Сәид (642–728) – иртә исламда күренекле дин белгече, суфичылыкка нигез салучыларның берсе. Мәдинәдә туган, Бәсрада яшәп, шунда вафат.

[2] Җүнәйд, Әбелкасыйм бине Мөхәммәд әл-Хазз, Тавис әл фөкарә («Юксыллар тависы (кошы)») (үлгән елы – 911) – Багдад шәехе, чыгышы белән фарсы. Аскет, «маламати» нишапур мәктәбе тәгълиматын үстерүче.

[3] Рабига Гадәвия (713 яисә 714–801) – беренче суфи фидакяр хатын-кызы һәм шагыйрәсе.

[4] Руми, Җәлалетдин (1207–1273) – бөек фарсы шагыйре һәм суфи. Мәүләви дип аталган суфилар җәмгыятенә нигез салучы.

билгеле стадияләрне (*мәкам*) үтүе күздә тотыла. «Каландар-намә» юлларында да шушы идея алга сөрелә.

Икенче шигырьдә яратуның башы һәм ахыры турында әйтелә. Бу мәхәббәт дәвамында мистиклар әүвәл акылсызлык кичерәләр, аннары аларга осталык килә. Үзләренең рухи үсеш башында мистиклар, бер тукталыштан икенчесенә хәрәкәт итү барышында, яраткан затларыннан, ягъни Аллаһы Сөбханә вә Тәгаләдән ерагаю турындагы уйлар башларына керсә, күңел газаплары кичерәләр, үз-үзләрен ашау, юксыну кебек хисләрдән арына алмыйлар һ.б. Үзләренең чарасызлыгында суфилар күңел борчуларыннан арындырырлык канәгатьлек тапканнар, бу канәгатьлелеккә ирешүне төрле чикләүләр, тирән кайгыруларда тапканнар. Бу төркем каләм әһелләре сагыш, Ватаннан читтә яшәү, сукбайлыкта йөрү, сәйяр тормыш һ.б. хакында сөйли торган кыска күләмдәге чәчмә әсәрләр һәм шигырьләр иҗат иткәннәр. Алар өчен «яшәеш ул – сагыш һәм шатлыктан йөрәк очраклы рәвештә барып бәрелә торган бер әйбер» [Әл-‘Авади, ‘Аднан Хусайн, с. 145]. Әлеге хакыйкать ачкычы суфи әсәрләрендә аһ ору, елау-сыктау, ыңгырашу, кычкыру һ.б. формасында чагылыш таба. Югарыдагыларга нигезләнеп, Аллаһны сагыну чагылыш тапкан шигырьләрдәге хискичерешләрнең сизгерлеген һәм киеренкелеген аңлатырга мөмкин. Үткән юлларының ахырында, суфилар *бәка* дип аталган иң югары стадиягә җиткәч, «килеп җиткәч» яисә «Аллаһ белән кушылгач», алар тормышында булган барлык каршылыклар һәм күңел газаплары юкка чыга; яратучы һәм ратылучы зат арасында торган фани һәм тынычсыз «мин» яшәешнең юклыгына китә. Шул рәвешле мистиклар осталыкка ирешә. «Каландар-намә»нең фәлсәфи-мистик характердагы әлеге юлларын әлеге фикерләү рәвеше аңлаешлы итә.

Өченче шигырь мәхәббәтне бөтен нәрсә белән идарә итүче буларак тасвирлый, укучының игътибары Илаһи мәхәббәтнең өстенлекле позициядәге ярату булуына юнәлтелә. Мәхәббәт – аны үзенең мистик мәхәббәткә багышланган мәшһүр *«Саваних фи ал-‘ишк»* («Мәхәббәт турында ачыктан-ачык») трактатында Әхмәт Газали күргәнчә, мәңгелектән алдагы һәм барлык нәрсәләрнең мәңгелек беренчел сәбәпчесе, нинди дә булса кимчелекләрдән азат Аллаһ гамәле. Көнчыгышны өйрәнүче немец галиме Х. Риттер искәрткәнчә, «мистик мәхәббәт дөньяви мәхәббәттән шуның белән аерыла, анда мәхәббәт дөньясы сферасына трансцендент, абсолют объект җәлеп ителә. Шуның хисабына мәхәббәтнең кыйммәте шулкадәр югары күтәрелә ки, ул иң өстенлекле биеклеккә менә, өстәвенә, мәхәббәт күңелнең башка төрле ашкыну-омтылышларыннан да абсолют өстенлек ала» [Ritter, s. 90]. Суфилар фикеренчә, мәхәббәт – хәрәкәт иттерүче көч, яшәүнең иңиң мөһим чыганагы. Мәхәббәт – ул үзе тормыш. Суфи шагыйрьләр дөньяга мәхәббәт призмасы аша караганнар да. «Каландар-намә» авторы да мәхәббәтне яшәешнең барлык чагылышында күргән.

Чираттагы дүртенче һәм бишенче шигырьләр Илаһи мәхәббәтнең мәңгелеге *(кадим)* хакындагы бәйләп торган тема аша үзара бер-

ләшкәннәр. Радикаль мистик-пантеистик юнәлешнең билгеле вәкиле, Әбү Язид әл-Бистами[1] һәм әл-Җүнәйднең дәвамчысы Мансур әл-Хәллаҗ[2] әйткән:

العشق في ازال الازال من قدم
فيه، به، منه، يبدو فيه ابداء

[Әл-‘Авади, ‘Аднан Хусайн, с. 230]

Мәңгелектәге мәхәббәт – гомер-гомергә...
Бөтен нәрсәнең башы да шул[3].

Суфиларның үзләренең мәхәббәтне Аллаһ нигъмәте дип санауларына нигезләнгән күзаллаулары бу хиснең мәңгелек булуына бәйле. Мәхәббәт хисен Раббы үзен яратучылар йөрәгенә үзе салган. «Аллаһ җаннарны бар иткәннең соңында җан, иманлы хәлендә, үзен бар итүчегә таба юнәлткән». Бу Илаһи бүләк хакында беренче төрки суфи шагыйре Әхмәт Ясәвинең дә фикер йөрткәнлеген беләбез[4]. Аның фикеренчә, мәхәббәт – Аллаһтан бирелгән зур нигъмәт, аның бәһасе юк. Аллаһ мәхәббәт нурын чәчә һәм үзенең йөзен «гашыйкларга» ача. Әгәр бу хисне җиһанны бар итүчегә тугрылыкны аңлата торган хис дип карасак, барлык җаннарның да Аллаһ биргәннәргә тугрылык сакламавына килеп чыгабыз. Фәкать «мәхәббәт әһелләре»нә *(ахл әл-хубб)* генә аеруча булган мондый төр хис бирелгән, мондый яратуга алар гына сәләтле. Алар хакында Зу Нун әл-Мисри (үлгән: 860 ел)[5] болай ди: «Аллаһ үзен яратуны бурыч итеп керткән. Моның өчен кайберәүләрне бик күптән, әле беренче бәндәсен бар иткәнче үк, сайлап алган һәм аларның йөрәгенә болар хакында гыйлемне дә салган» [Хасавнех, с. 102].

Алтынчы шигырьдә сүз яшерен хәзинә буларак мәхәббәт турында бара. Бу шигырьнең эчтәлеге изге хәдис *(кудси)* белән аваздаш, шуңа күрә укучыны әлеге чыганакка юллый. Хәдис түбәндәгечә: «Мин яшерен хәзинә идем, кешеләрнең мине белүен теләдем һәм иҗатны бар иттем» [Әл-‘Авади, ‘Аднан Хусайн, с. 143]. Мәхәббәт яшәешне яшәешнең юклыгыннан китереп чыгара. Суфилар өчен җирдәге дөньяви тормыш – «Аллаһ күләгәсе», аның барлыкка килүе Аллаһның үзенең барлыгын күрсәтүгә омтылышы, Аллаһның шул рәвешле үз асылын күрергә теләве нәтиҗәсе. «Алай да Аллаһның

---

[1] Баязид Бистами, Тайфур бине Гайсә бине Адәм бине Сурушан (үлгән: 875 ел тирәсе) – күренекле фарсы мистигы, суфичылыкта төп агымнарның берсенә нигез салучы, ортодоксаль ислам тарафдарлары тарафыннан эзәрлекләүләргә дучар булган кеше.

[2] Әл-Хәллаҗ, Әбел-Могыйс әл-Хөсәен (б. Мансур) (чама белән: 858 – 922). Күренекле суфи, хөкем сөрә торган диннең кагыйдәләренә каршы килә торган төркем оештыруда гаепләнеп, җәзалап үтерелгән. «Мин – Аллаһ» фразасы белән мәгълүм.

[3] Монда һәм алга таба гарәп теленнән Алсу Хасавнех тәрҗемәсе.

[4] Әхмәт Ясәви (1103–1166) – суфи шагыйрь, төрки дөньяда беренче мистик суфилардан. Ясәвия тарикатен оештыручы. Чыгатай телендә иҗат иткән.

[5] Зу-н-Нун әл-Мисри (чама белән: 796 – 860/861) – Мисырда иртә суфичылыкның күренекле вәкиле. Суфи биографик әдәбиятында Зу-н-Нун образы аскет, могҗизалар тудыручы һәм алхимик буларак, легендар дәрәҗәдә телгә алына.

манифестациядә катнашуы тулысы белән түгел, ахырына җитү юк, даими рәвештә нәрсәдер «яшерелгән» хәлдә кала килә. Ул табигый хуш исле караңгылык пәрдәсе артына кача, чөнки дөнья тупас һәм нәзек матдәдән бар ителгән» [Степанянц, с. 398]. Җәлалетдин Руминың мондый юллары бар «Бер генә яратучы да бергәлек эзләмәс иде, әгәр Аллаһы Сөбханә вә Тәгалә үзе шуны ук эзләмәсә» [Шиммель, с. 114]. Алтынчы шигырь үзенең эчтәлеге һәм идеясе белән шушы ук фикерләрне баета.

«Каландар-намә»нең сигезенче шигырендә ярату диңгез *(бәхер)* белән, ә гашыйк бәндә үзе елга белән чагыштырылган. Бу – әлбәттә, шартлы чагыштыру, чөнки суфи терминологиясендә *бәхер* сүзенең «тормыш» дигән мәгънәсе дә, «тәрикать» дигән мәгънәсе дә бар. Шулай булгач, «Каландар-намә» авторының интерпретациясенә карагында, диңгез Илаһи мәхәббәтне аңлата булып чыга, суфи иң элек Илаһи мәхәббәт диңгезенә эләгә, аннан, елга котылгысыз төстә диңгезгә кушылган кебек, шул диңгездә эреп бетә.

Алдагы тугызынчы һәм унынчы шигырьләр үз эчтәлеге белән алдагы өченче шигырьгә аваздаш: мәхәббәткә бар булган нәрсә буйсына, вакыйгаларның яхшысы да, яманы да мәхәббәткә бәйле генә хәрәкәттә була ала, дип карала әлеге юлларда.

Унберенче шигырьдә гашыйкның сөйгәненә охшашлыгы турында әйтелә. Үз үсешенең кайсыдыр бер мизгелендә гашыйкның «мин»е мәгъшугы эчендә эреп бетә. Шул мизгелдән алып мәхәббәт бәйләнешендә объект һәм субъектка бүленеш юкка чыга. Гашыйк суфи мәгъшугы ихтыяры объектына әверелеп кала. Суфичыл мәхәббәт теоретикларының күпчелегенең яратылучысы белән тәңгәллеккә ирешү теләге турындагы карашлары Әфләтун тәгълиматына барып тоташа. Әфләтун тәгълиматында да җаннарның беренчел туганлыгы хакында сүз бара. Мистиклар әлеге вакыйгада яшәешне югалтуга, үз «мин»еңне югалтуга кайтып кала торган *фәна* төшенчәсен кулланалар. «Каландар-намә» дә шушы катлаулы процесслар хакында сөйли.

Уникенче шигырьнең тасвирлау үзәгендә суфи әдәбиятындагы традицион образ – шәм *(шамʽ)* суфиларда Аллаһ символы буларак аңлатыла. Мәгълүм буларак, мистик поэзиядә шәмнең мәхәббәт пары итеп күбәләк күрсәтелә, ул гашыйк суфины гәүдәләндерә. Суфи шигъриятендә мондый аллегорик образлар гомумән бик киң таралыш алган.

Ә менә ундүртенче шигырьдә нәкъ менә алдагы унөченче шигырьдә телгә алынган пар – шәм һәм күбәләк турында сөйләнелә. Суфилар фикеренчә, чын мәхәббәт үз нәфесеңнән, хисси теләкләрдән тулысынча ваз кичүне таләп итә, бу таләп үзеңнең «мин»еңнән ваз кичү дәрәҗәсенә җиткерелә. Мистикның ахыр максаты – индивидуальлек хисләренең бөтенләй юкка чыгуы, гашыйкның мәгъшугына әверелеп бетүе. «Каландар-намә»дә күбәләкнең үзенең дә шәм ялкынында мизгел эчендә ялкынга әверелүе суфи поэзиясендәге әнә шул иң бөек максатка ирешүне гәүдәләндерә. М. Хәллаҗның «Китаб әт-тавасин»ында да күбәләк символы аша өч мистик стадия күрсәтел-

гән: ерактан шәм яктысын күреп алган күбәләк *«ʻилм ал-йакин»* халәтен, ягъни белемгә һичбер шиксез ия булу халәтен кичерә. Ә инде шәмгә якын очып килеп, аның җылысын сизгәннең соңында *«ʻайн ал-йакин»* халәтенә керә, ягъни һичбер шиксез күрә алу стадиясенә ирешә. Ниһаять, шәм ялкыны күбәләкне, яндырып, үзенә алгач, әлеге этап *«хакк ал-йакин»* халәтенә күчеш дип санала, бу – һичбер шиксез, чынбарлык халәте.

Оппозициядәге суфичылыкның иң күренекле вәкиле Мансур Хәллаҗ мәхәббәтне иманнан өстенрәк куйган булса кирәк. Ул болай ди: «[Мәхәббәт] – Аллаһның мәңгелектән алдагы мәрхәмәте, аннан башка Китапның ни икәнен дә, иманның нәрсә булуын да аңлый алмаган булыр идегез» [Шиммель, с. 176]. Фәхреддин Гыйраклы мөселманнарның иман китерү сүзләрен шигъри яктан хәтта узып киткән кәлимә дә әйтә: Аллаһтан башка илаһ юк дигән мәгънәне үзгәртеп, ул болай ди: *«Лә илаһа илла ал-ʻишк»*, ягъни «Мәхәббәттән башка Аллаһ юк». Шул рәвешле, «Мәхәббәт имансызлыктан да, иманнан да көчлерәк» дигән сүзләре белән «Каландар-намә» авторы Аллаһка карата булган мәхәббәтне гап-гади генә итеп адәм теле белән дә, традицион иман яки имансызлык аша да аңлатып-төшендереп җиткереп булмый, аңа фәкать мистик дәрәҗәдәге кичерү, сиземләү, тою аша яисә ачылып балку, нурлану аша ирешеп кенә була.

Юкка чыгу *(фәна)* һәм Аллаһка килеп җитү *(бәка)* темасы уналтынчы һәм унҗиденче шигырьләрдә тирәнәйтелә. Мәхәббәтнең башы *(фәна)* – ул югалу, юкка чыгу, ә ахыры – мәңгелек яшәү *(бәка)*. *Фәна* терминына билгеләмә биргән барлык мистиклар арасында иң уңышлысы дип Җүнәйд әйткән фикерне күрсәтергә мөмкин. Мәхәббәт тәэсирендә килеп чыга торган үзгәрешләрне ул түбәндәгечә билгеләгән: «Мәхәббәт яратучыны, ягъни юкка чыгучыны үтерә, яратылучыны исә үз асылындараслый» [ʻАйса, ʻАбд әл-Кадир, с. 321]. Башкача әйткәндә, суфиларның катгый ышануына караганда, кеше Мәңгелектән алдагы Васыять көнендәге халәтенә кире кайтырга тиеш. Мондый халәтне мистиклар «берлек, җыелганлык» дигәнне аңлата торган *джамʻ* термины белән билгелиләр. Мәхәббәт тә *(мәхәббә)*, юкка чыгу *(фәна)* да – Илаһи нигъмәт, мәрхәмәнең аерылып тора торган билгесе. Ул табып алынган, тырышып ирешелгән халәт түгел һәм ул фәкать сайлап алынганнар өчен генә. Кайвакыт кайбер суфилар, Мансур әл-Хәллаҗ күрсәткән кебек, гадәти мәгънәсендәге үлемне эзләгәннәр, моның белән үзләренең гашыйк һәм мәгъшук арасында торучы, бетүчән һәм тынычсыз «мин»нәрен читләштермәкче булганнар.

Фәна халәтеннән соң мистик чираттагы *бәка* стадиясенә ирешә ала, бу – Аллаһка «килеп җитү» яисә «яшәүгә ирешү». Бу этапта инде үзгәреш кичереп әверелгән суфи тулысынча Аллаһ арадашлыгында гамәл кыла башлый. «Каландар-намә»дә алдарак каралган ундүртенче һәм унбишенче шигырьдә күбәләк һәм шәм аллегориясе хакында сүз барган булса, алар әлеге чираттагы шигырьдәге поэтик юлларны тормышка ашыралар кебек аңлашыла.

Поэманың әйтелгән бүлеген тәмам итеп килә торган унтугызынчы – егерме беренче шигырьләрдә легендар Анка кошы образы килеп керә. Ул кош Каф тавы өстендә яши. Әлеге образның тамыры гарәп-мөселман мифологиясенә барып тоташа булса кирәк. Фарсы әдәбиятында әлеге образны Сәмруг кош белән тәңгәлләштерәләр. «Суфичылыкта Анка кошы изгеләр рухын яисә изгеләрнең үзен символлаштыра, ә Каф тавы – Илаһ урыны [Pellat, s. 1359].

«Каландар-намә»дә Анка кошы турында [Pellat] сөйләгәндә, «бөтен җирне әйләнеп очып чыккан булса да, аның һичбер билгесе юк», диелә. Бу шуны аңлата: әлеге кош исеме белән мәгълүм, әмма аның тәне юк. Шуңа күрә дә бу кош күп кенә чыганакларда яшәешнең юклыгын аңлатуда метафора урынына кулланыла. Шул ук вакытта төрле халыкларның легендар хикәятләрендә һәм риваятьләрендә Анка кошы, мифологик персонаж буларак, бик олы кош итеп тасвирлана, ул зур оя кора, филне күтәрерлек көчкә ия, 1700 ел яши һ.б. [Мифологический словарь].

Шул рәвешчә, «Каландар-намә» авторы түбәндәге нәтиҗәгә килә: «Илаһи мәхәббәт»не гади тел белән генә аңлатып булмый, ул катгый рәвештә фәкать мистик сиземләү, кичереш аша гына яисә кинәт ачылып киткән ниндидер бер балкуга *(зәвык)* ирешеп кенә танып беленә ала. Рухи юлындагы әлеге югары стадиягә суфи аннан алдагы стадияләрне *(мәкам)* җиңү аша ирешә.

Шулай итеп, «Каландар-намә» әсәре Алтын Урда шагыйренең гаять катлаулы суфи-дидактик поэмасыннан гыйбарәт, әсәрнең нигезендә мәңгелектән алдагы башлангычтагы Илаһи мәхәббәт идеясе ята, бу исә поэманы пантеистик тәгълиматларга якынайта. Әсәр катгый композицион структурага һәм бердәм сюжетка ия түгел, төрле эчтәлектәге өзекләрнең җыелмасын тәшкил итә. Биредә үзәк урынны суфи гыйлемен тапшыруда төп форма булган гыйбрәтле хикәя, кыйссалар алып тора. Әсәрдә суфи авторлар еш мөрәҗәгать иткән символ *(рәмез),* аллегория *(тәмсил),* хикәяләү *(дастан),* күзалланган персонажлар арасында бәхәс *(моназарә),* ишарәләр аша күрсәтеп бирү *(ишарә)* һ.б. метафорик формалар бик еш кулланылган. Әлеге поэма алга таба тарихчы, исламны өйрәнүчеләр, лингвистлар, әдәбиятчылар өчен гаять киң тикшеренү мәйданы булып тора. «Каландар-намә» әсәре – Алтын Урда чорының башка әдәби ядкярләре кебек үк, әдәби-мәдәни хәзинә. Һәм ул – белгечләр тарафыннан алга таба да тирәнтен өйрәнелергә хаклы әсәр.

Әдәбият

‘Айса, ‘Абд әл-Кадир. Хакаʼик ‘ан ат-тасаввуф. Халаб: Дар ал-‘Ирфан, 2010. 566 с.

Әбу Бакр Каландар Руми. Каландар-наме. Рукопись. 800 л. Личный архив И.М. Миргалеева.

Әл-‘Авади, ‘Аднан Хусайн. Аш-Ши‘р ас-суфи. Багдад: Дар ал‘улум, 1979. 386 с.

Дроздов В.А. Мистическая любовь в иранском суфизме // Востоковедение: Филологические исследования. Вып. 26: Сб. статей. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. С. 128–138.

Дроздов В.А. Учение о шахиде в средневековой суфийской литературе // «Рассыпанное» и «собранное»: стратегии организации смыслового пространства в арабо-мусульманской культуре / отв. ред. А.В. Смирнов. М.: ООО «Садра»: Языки славянской культуры, 2015. С. 344–390.

Мифологический словарь / гл. ред. Е.М. Мелетинский. М.: Советская энциклопедия, 1990. 672 с.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Урта гасыр язма чыганакларында теркәлгән татар эпик истәлекләре // Золотоордынское наследие: Сборник статей, посвященный 700-летию со дня рождения средневекового татарского поэта Сейфа Сараи. Выпуск 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021. С. 106–110.

Степанянц М.Т. Мусульманская концепция творения мира // История философии. Запад – Россия – Восток. Книга первая. Философия древности и средневековья. М.:Греко-латинский кабинет, 1995. С. 396–402.

Татарская социально-философская мысль средневековья (XIII – сер. XIV в.): в 2-х кн. Кн. 1 / АН РТ, Ин-т яз., лит. и истории им. Г. Ибрагимова. Казань: ИЯЛИ, 1993. 235 с.

Хасавнех А.А. Ахметзян Тубыли: жизнь и творчество татарского поэта-суфия XIX века. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. 206 с.

Читтик У. В поисках скрытого смысла. Суфийский путь любви. Духовное учение Руми: Пер. с англ., арабск. / сост., предисл. М.Т. Степанянц. М.: Ладомир, 1995. 543 с.

Шах И. Суфизм. М.: «Клышников, Комаров и К», 1994. 445 с.

Шиммель А. Мир исламского мистицизма. 2-е изд. М.: Алетейа: Энигма, 2000. 414 с.

Pellat Ch. ‘Anka’ // The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Vol. 1. Leiden; London, 1960. 1359 p.

Ritter H. Philologika VII. Arabische und persische Schriften uber die profane und die mystische Liebe // Der Islam. Bd 21. Berlin; Leipzig, 1933. S. 89–91.

Хасавнех Алсу Әхмәдулла кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге
өлкән фәнни хезмәткәре

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге
баш фәнни хезмәткәре